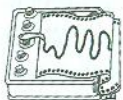

ВІД РЕДАКТОРА УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Ця книжка витримала кілька перевидань англійською мовою і була перекладена багатьма іноземними мовами. В цьому першому українському перекладі було виправлено кілька незначних помилок в іменах і датах, а також вихідних даних для наукових публікацій автора та його колег.

Більшість публікацій автора, на які він посилається, було видано ще в «до-електронну» еру в журналах, які в друкованому вигляді не були доступними в минулому (і не є доступними навіть зараз, оскільки не були переведені у цифровий формат) для вітчизняних фахівців і широкого кола читачів. Проте більшість своїх наукових публікацій автор виклав в електронному форматі на власному персональному сайті за адресою: www.paulekman.com в розділі «Публікації». Хоча якість деяких з цих публікацій не дуже висока, рекомендуємо допитливим читачам шукати подальшу інформацію і детальні відомості про діяльність автора і його колег саме в цих першоджерелах.

На сторінках книги читач часто зустрічатиме піктограми, які позначають:

Коментар автора книжки з посиланням на першоджерела.

Коментар редактора українського перекладу з поясненнями історичного контексту і фотографіями, що ілюструють відповідні події та дійових осіб.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

15 вересня 1938 року готується ймовірно найбільш ганебна і смертоносна брехня. Адольф Гітлер, рейхсканцлер Німеччини, і Невілл Чемберлен, прем'єр-міністр Великої Британії, вперше зустрічаються. Весь світ завмер в очікуванні – може, це остання надія уникнути ще однієї світової війни. (Минуло лише шість місяців – і гітлерівські війська ввійшли до Австрії, приєднавши її до Німеччини, Англія і Франція ж лише виразили протест.) 12 вересня, за три дні до цієї зустрічі з Чемберленом, Гітлер вимагає приєднання до Німеччини частини Чехословаччини і провокує заворушення в цій країні. Гітлер вже здійснив таємну мобілізацію німецької армії з метою нападу на Чехословаччину, але армія буде повністю готова лише наприкінці вересня.

Якби Гітлеру вдалося призупинити мобілізацію чехословацької армії хоча б на кілька тижнів, то він мав би усі переваги несподіваного нападу. Щоб виграти час, Гітлер приховує свої військові плани від Чемберлена, давши йому слово, що мир можна зберегти, якщо чехи погодяться з його вимогами. Чемберлена обдурено, він намагається переконати чехів не проводити мобілізацію, поки є надія домовитися з Гітлером. Після цієї зустрічі Чемберлен пише своїй сестрі: «Незважаючи на помічені мною безсердечність і жорстокість з вигляду його обличчя, у мене склалося враження, що це людина, на яку можна покластися, якщо він дав слово».

Я вкрай зобов'язаний книзі Роберта Джервіса «Логіка образів у міжнародних відносинах» (Robert Jervis, *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1970) за міркування стосовно брехні у міжнародній політиці і за те, що вона привернула мою увагу до робіт Александра Гроса. Цю цитату проаналізовано в статті Гроса (Alexander Groth, *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy*, *Orbis*, 7 (1964), pp. 834–849), її взято із книги Кейта Фейлінга «Життя Невіла Чемберлена» (Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain*, London: Macmillan, 1947).

Захищаючи свою точку зору перед тими, хто мав сумніви щодо правдивості слів Гітлера, Чемберлен п'ятьма днями потому у зверненні до парламенту пояснює, посилаючись на особисту зустріч

із Гітлером, що Гітлер «говорить саме те, що думає» (З промови в Палаті Громад 28 вересня 1938 р.; цитата зі статті А. Гросса, книга N. Chamberlain, *In Search of Peace*. New York: Putnam and Sons, 1939, p. 210.)

П'ятнадцять років тому, коли я почав вивчати брехню як явище, я навіть не міг собі уявити, що мої дослідження стосуватимуться брехні такого роду. Я вважав, що вони знадобляться лише в роботі з психічнохворими. Мої дослідження в цій галузі почалися під час навчальних занять з терапевтами, коли я пояснював, що міміка універсальна, а жестикуляція специфічна і залежить від культури. Мене запитали: чи може така невербальна поведінка пацієнта свідчити про те, що він бреше? (Ця робота висвітлювалася в серії статей кінця 60-х років, а також у книзі під моїм редагуванням «Дарвін і міміка» (P. Ekman, *Darwin and Facial Expression: a Century of Research in Review*. New York: Academic Press, 1973).) Припустімо пацієнти, які потрапили в стаціонар через спробу самогубства, починають стверджувати, що їм покращало. Лікар ризикує бути обдуреним, адже пацієнт після виписки з лікарні може зробити чергову спробу самогубства. Такі практичні міркування наштовхують на дуже загальне питання стосовно людського спілкування. Чи може людина сповна контролювати свою поведінку, над усе в стані сильного потрясіння, або її невербальна поведінка все одно видасть те, що приховується за словами?

Я досліджував відеозаписи бесід з пацієнтами психіатричної клініки, шукаючи ознаки проявів брехні в їхній поведінці. Я мав на меті виокремити міміку і жести, які могли б допомогти визначити тяжкість та тип психічного розладу. Проте, коли я зосередився на дослідженні брехні, мені здалося, що в багатьох жестах наявні ознаки брехні. Однак це потрібно було довести. Проте один випадок не викликав жодних сумнівів — те, що сталося після бесіди, доводило мою теорію.

Мері — 42-річна домогосподарка. Її остання з трьох спроб самогубства виявилася досить серйозною. Зовсім випадково її знайшли і врятували від смерті внаслідок передозування сподійним. Ця історія майже не відрізняється від безлічі інших історій про жінок, які страждають від кризи середнього віку. Діти виросли і вона їм більше не була потрібна. Чоловік здавався зануреним у свою роботу. Мері почувалася геть покинутою. Вона почала страждати від безсоння, не могла більше займатися хатньою роботою і часто плакала. У перші три тижні їй призначили медикаментозне лікування і групову психотерапію. Після цього, здавалося, вона стала виглядати

краще: похвалилася і більше не згадувала про самогубство. В одній з відзнятих нами бесід Мері запевнювала лікаря, що відчуває себе набагато краще, і просила відпустити її додому на вихідні. Проте, коли її вже збиралися відпустити, несподівано зізналася, що збрехала з метою вийти з лікарні, оскільки все ще відчайдушно хотіла накласти на себе руки. Після трьох місяців перебування в клініці стан Мері дійсно покращився, хоча через рік стався ще один рецидив. Вона більше не потребувала стаціонарного лікування і впродовж багатьох років почувалася добре.

Відеозапис розмови з Мері обдурив більшість молодих і навіть багатьох досвідчених психіатрів і психологів, яким я його показував. (Цю тему розглянуто в моїй першій статті, присвяченій проблемі брехні: «Невербальний витік інформації та ознаки брехні» (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *Nonverbal Leakage and Clues to Deception*. *Psychiatry*, 32, 1969, pp. 88–105). Ми вивчали фільм сотні годин, прокручуючи його знову і знову, проглядали кожен жест і вираз обличчя на уповільненій швидкості, аби виявити всі можливі ознаки брехні. І ось під час коротенької паузи, що виникла перед відповіддю на запитання лікаря про її подальші плани, ми помітили на обличчі пацієнтки проблиск відчаю, настільки швидкоплинний, що пропустили його, коли дивилися плівку перші кілька разів. З'ясувалося, що приховані почуття можуть проявлятися в ось таких коротких *мікровиразах*. Ми почали їх шукати і знайшли багато інших мікроекспресій, які зазвичай миттєво прикриваються посмішкою. Нам також вдалося виявити *мікрожести*. Розповідаючи лікарю про те, як добре вона долає свої проблеми, Мері часом злегка знижувала плечем, не повністю, а лише частково. Вона злегка підіймала одну руку, трохи повертаючи її. Або, коли її рухи виглядали спокійними, лише на мить підводилося одне плече.

Здавалося, ми знайшли й інші невербальні ознаки брехні, але вагалися, чи не є вони наслідком нашої уяви. Абсолютно природна поведінка здається підозрілою, якщо напевне відомо, що людина бреше. Тільки об'єктивні спостереження, що не спираються на дані про те, бреше людина чи ні, можуть довести справедливість наших висновків. До того ж потрібно дослідити поведінку багатьох людей, аби бути певним в тому, що ознаки брехні не є наслідком ідіосинкразії. Безумовно, для дослідника, який намагається виявити брехню, було б простіше, якби поведінка, яка видає брехню однієї людини, дозволяла виявити її і в іншій. Проте ознаки брехні можуть виявитися індивідуальними для кожної людини. Ми побудували експеримент за типом брехні Мері, в якому піддослідним запропонували

приховувати свої інтенсивні негативні емоції саме в ту мить, коли вони безпосередньо брешуть. Так, людям показували дуже неприємний фільм, в якому були кроваві сцени хірургічних операцій. Глядачам пропонували приховати свої справжні неприємні почуття. Більш того, піддослідні мусили переконати дослідника, який не знає змісту фільму, що вони насолоджувалися зовсім іншим фільмом про чудові квіти. (Наші висновки наведено в розділах 4 і 5.)

Не минуло й року — ми ще були на початковій стадії наших експериментів із виявлення брехні, — і знайшлися люди, зацікавлені у викритті інших видів брехні. Чи можна відповідні знахідки і методи використовувати під час викриття людей, підозрюваних у шпигунстві? За кілька років ми опублікували в наукових журналах багато статей про ознаки брехні під час спілкування хворих із лікарем, і коло зацікавлених нашою працею осіб розширилося. Чи можна навчити офіцерів охорони викрити терориста, який надумав учинити вбивство, за його поведінкою і жестами? Чи можна розробити для ФБР і поліції методики безпомилкового викриття брехні під час допиту? Згодом мене вже не дивували прохання допомогти нашим дипломатам під час переговорів, аби уникнути брехні з боку їхніх закордонних колег. Або прохання визначити за фото Патриції Херст, відзнятому під час пограбування банку, чи була вона добровільною або мимовільною співучасницею пограбування.

Патрицію (Патті) Херст, онуку медіа-магната і мільярдера, було викрадено в 1974 році угрупованням «Симбйоністська Визвольна Армія». Пізніше, начебто під впливом терористів, вона відмовилася повертатись додому і взяла участь у пограбуванні банку «Хібернія».

Рис. 1.1. Патті Херст перед символом угруповання «Симбйоністська Визвольна Армія» (ліворуч) і під час пограбування банку «Хібернія» (праворуч), коли Херст начебто примусово перебувала в лавах угруповання

Після арешту в 1975 році була визнана винною і отримала 35 років ув'язнення. Після 22 місяців Патті було звільнено за наполяганням громадськості, а у 2001 році вона була помилувана президентом Біллом Клінтоном.

За останні п'ять років цей інтерес став вже міжнародним. До мене зверталися представники дружніх до США держав, а коли я читав лекції в СРСР, зі мною спілкувалися офіційні особи, представники такого собі «електротехнічного інституту», в якому начебто розроблялися методики проведення допитів.

Мене аж ніяк не тішила ця метушня, оскільки я побоювався негідного або занадто завзятого і некритичного використання моїх відкриттів. На мою думку, дослідження невербальних ознак брехні не обов'язково очевидні в більшості кримінальних, політичних і дипломатичних випадках застосування брехні. Втім, це було всього лише передчуття, якому я не міг знайти жодних розумних пояснень. Для того щоб обґрунтувати його, потрібно було з'ясувати, чому люди *завжди* роблять помилки, кажучи неправду. Адже не всяку брехню можна викрити. Іноді брехня буває бездоганною. Інколи такі явні ознаки брехні, як застигле обличчя, мимовільний жест, швидкоплинні зміни в голосі, геть відсутні. Незважаючи на це, я впевнений, що ознаки брехні існують. І найчастіше брехунів викриває саме їхня поведінка. Саме тому вміння визначати, коли брехня може бути успішною або ні, коли можна виявити ознаки брехні і коли не варто намагатися це робити, допомагає зрозуміти відмінності у видах брехні, в типах брехунів і в підходах до їх викриття.

У випадку спілкування Гітлера з Чемберленом і Мері з лікарем викриття брехні набуло ваги, оскільки від цього залежали життя людей. Обидва брехуни для прикриття своїх планів на майбутнє використовували як основу імітацію почуттів, яких не відчували. Але відмінність між їхньою брехнею величезна. Гітлер є чудовим прикладом природженого актора. До того ж, крім даного йому природою таланту, Гітлер, у порівнянні з Мері, набагато більше практикувався в брехні.

Перевагою Гітлера було ще й те, що він брехав саме тим людям, які хотіли бути обдуреними. Чемберлен був добровільною жертвою, яка дуже прагнула повірити, що Гітлер не буде нападаєти на Чехословаччину в разі задоволення його вимог про перегляд кордонів. Інакше Чемберлен змушений був би визнати, що його політика примирення провалилася і значно послабила позиції його країни. На подібному випадку загострила свою увагу

політолог Роберта Вольштеттер, аналізуючи шахрайство в період нарощування озброєнь. Обговорюючи порушення Німеччиною Англо-Німецької морської угоди 1936 року, вона зазначила: «...брехун і жертва брехні... робили ставку на можливу оману противника. Обидві сторони мали потребу в збереженні ілюзії, що угоду не було порушено. Побоювання Великої Британії щодо нарощування озброєнь успішно були використані Гітлером і призвели до Англо-Німецького морського пакту, в якому Велика Британія (без обговорення з Францією та Італією) переглянула Версальський договір. Ці побоювання завадили Лондону передбачити або визнати порушення нової угоди» (Roberta Wohlstetter, *Slow Pearl Harbors and the Pleasures of Deception // Intelligence Policy and National Security*. Під ред. Robert L. Pfaltzgraff, Uri Ra'anana and Warren Milberg. Hamden, Conn.: Archon Books, 1981, pp. 23–34.)

Дуже часто жертва не помічає прорахунків брехуна, вважаючи за краще трактувати неясності поведінки у вигідному для себе світлі, таємно потураючи брехні, бажаючи уникнути неприємної ситуації викриття брехні. Ігноруючи абсолютно очевидні ознаки того, що у дружини є коханець, обдуреному чоловіку, принаймні, вдасться уникнути принизливої клички «рогоносець» та перспективи можливого розлучення. Навіть якщо чоловік дізнався про невірність дружини, він може потурати їй брехні, уникаючи можливості впевнитися в подружній зраді та поставити всі крапки над *i*. Поки все не висловлено, у нього залишається надія (неважливо, наскільки вона мізерна), що він помилився в своїх підозрах і дружина ніколи не зраджувала йому.

Звісно, не кожна жертва так охоче дає себе обдурити. Часом немає ніякого сенсу ігнорувати брехню або потурати брехні. Деяким людям вигідніше викрити брехню, оскільки вони від цього навіть виграють. І слідчий, і банківський службовець, відповідальний за видачу кредитів, тільки втрачатимуть, якщо їм будуть брехати. Вони добре виконують свою роботу лише за умови, що будуть спроможні відрізнити правду від брехні. Часто людина отримує і втрачає щось, коли її обманюють або вона викриває брехню. Хоча, звичайно ж, завжди що-небудь переважає. Лікар, який лікував Мері, трохи ризикував, повіривши їй. Якщо Мері позбулася б депресії, то він зміг би тішитися вибором ефективної терапії. У разі ж її брехні лікар втратив би набагато менше, аніж отримав, якщо б пацієнтка сказала правду. На відміну від Чемберлена, він не ризикував своєю кар'єрою, він не був зобов'язаний звітувати перед громадськістю і добиватися,

незважаючи ні на що, її згоди зі своїм рішенням. А якби Чемберлен розкрив брехню, це могли б визнати політичною помилкою; робити це в 1938 році було вже надто пізно — якщо на слово Гітлера не можна поклатися, якщо немає можливості уникнути раптового нападу його армії, значить кар'єру Чемберлена можна вважати закінченою: війна, якій він сподівається запобігти, неодмінно почнеться.

Крім того, що Чемберлену було вигідно вірити Гітлеру, брехня вдалася ще й тому, що Гітлер не відчував особливо сильних емоцій. Адже найчастіше обдурити не вдається саме тому, що ознаки прихованих емоцій все-таки прориваються назовні. Що сильніші та різноманітніші емоції, які приховують брехню, то більше ймовірність викриття брехні. Гітлер, звичайно ж, не відчував почуття провини, тобто емоцію, яку занадто складно приховати брехуно. З одного боку, крізь це почуття можуть просочитися ознаки брехні, а з іншого — докори сумління, нав'язні почуття провини, можуть спонукати брехуна зробити фатальні помилки, що зможуть його викрити. Але Гітлер, обманюючи представника держави, який здобув ганебну й образливу для німців військову перемогу, не відчував за собою ніякої провини. На відміну від Мері, Гітлер не поділяв суспільних цінностей своєї жертви. Він не поважав Чемберлена і не захоплювався ним. Мері ж, навпаки, змушена була приховувати сильні емоції для того, щоб її брехня вдалася. Жінці треба було придушувати відчай і тугу, що штовхають її до скоєння самогубства. І в Мері було достатньо причин, щоб відчувати почуття провини з приводу її брехні лікарям: вона обожнювала їх, вірила їм і знала, що вони дійсно хочуть їй допомогти.

Отже, зазвичай набагато легше помітити ознаки брехні в поведінці пацієнтів-самовбивць або невірних чоловіків і дружин, аніж у поведінці дипломатів або подвійних агентів. Але не кожен дипломат, злочинець або агент спецслужб є досконалим брехуном. Іноді трапляються помилки. Мое дослідження дозволяє оцінити ймовірність отримання об'єктивних ознак брехні. Суть мого послання до всіх, хто зацікавлений у викритті брехні, особливо в галузі криміналістики чи політики, не тільки в тому, щоб навчити викривати брехню навіть за відсутності явних ознак, але й в тому, щоб враховувати обмеження і можливості такого аналізу.

Деякі дані про ознаки брехні в поведінці ще не достатньо твердо доведено. Результати ж моїх досліджень досконалої і невдалої брехні аж ніяк не суперечать даним експериментів інших дослідників, а також історичним та художнім описам. Хоча в нас було ще